

50. Шрамко Б. А. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. *ПСА*. М., 1971. С. 92-102.

51. Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения в Скифии. *СА*. М., 1985. № 2. С. 47-64.

52. Щеглов А. Н. К изучению культурных трансляций и взаимодействий в Причерноморском регионе расселения греков. *Культурные трансляции и исторический процесс*. СПб., 1994. С. 93-94.

53. Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную Эпоху. Л. : Наука, 1978. 160 с.

54. Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток. М. : Наука, 1990. 270 с.

55. Ясаманов Н. А. Этот странный изменчивый климат. *Наука и жизнь*. М., 1983. № 10. С. 132-139.

56. Drahotova Olga. Evropske sklo. Praha: Artia, 1985. 232 p.

57. Klein, Dan and Lloyd Ward. The History of Glass. London : Thames and Hudson Ltd., 1989. 351 p.

58. Sigerist H. E. A historie of medecine. New York : 1951. P. 7.

§3.2. Система контролю органів влади за діяльністю релігійних громад в УРСР

Одним із базових духовно-культурних інститутів українського суспільства в різні історичні періоди була Церква, яка виконувала роль домінуючого духовного чинника. Усвідомлюючи її вагомий вплив та авторитет серед віруючого населення, партійно-державна влада в різні історичні періоди не лише пильно контролювала її діяльність, але й застосовувала важелі для її знищення. Упродовж ХХ ст. Церква опинилася в епіцентрі воєнно-політичних катаклізмів, революційних потрясінь, репресивної політики комуністичного режиму, злочинів гітлерівських окупантів. Однак найбільш нещадних руйнувань Церква, як багатоскладова система з її віровченням, духівництвом, релігійною громадою та мистецько-культурним сегментом, зазнала за часів радянської влади, як антипод комуністичної ідеології [42, с. 91]. А. Киридон влучно підкреслює, що в основу відносин радянської влади з церквою було покладено витіснення її з усіх сфер суспільного життя з огляду на «несумісність релігійних пережитків» з комуністичним побутом [42, с. 92]. Така стратегія мала різні форми й прояви, залежно від зовнішнього та внутрішнього становища держави, його керівництва, поведінки священнослужителів. У 1920-1930-х рр. радянська влада здійснювала відкритий «силовий» тиск на Церкву, що супроводжувався не лише ліквідацією релігійних громад, але й руйнацією культових споруд, засудженням духівництва та віруючих [42, с. 95].

Середина 40-х рр. ХХ ст. позначилася кардинальною зміною курсу сталінського режиму в церковній політиці. Його здійснення в Україні мало свої особливості й відмінності, зумовлені низкою обставин, а також істотними змінами, що відбулися в релігійному житті. Мова йде, передусім, про зростання релігійності населення, збільшення кількості вірян, відродження релігійного життя під час окупації. Також Церква відіграла важливу роль в консолідації суспільства в роки війни, доклавши зусиль для зміцнення обороноздатності країни. Церковні інституції перетворились на реально наявний фактор, з яким не рахуватись було неможливо. Як стверджує дослідник В. Войналович за таких

обставин режиму не залишалось нічого іншого, як подолати традиційну відразу до релігії та вдатися до зближення з церквою [5, с. 85].

І. Курляндський наголошував, що насправді обрання «нового курсу» було викликано не сентиментальною схильністю Й. Сталіна до релігії, а суто прагматичними розрахунками. Враховувалася активна патріотична позиція РПЦ: патріотичний зміст проповідей, благодійна діяльність тощо. У Й. Сталіна були також плани зовнішньополітичного використання РПЦ у якості провідника радянського впливу у світі, особливо в Європі. До уваги також бралися вимоги союзників по антигітлерівській коаліції щодо толерантного ставлення до релігії. Продовжувалася боротьба за вплив на релігійні організації на окупованих територіях. Треба було ширше залучати на свій бік населення звільнених областей, показавши йому, що радянська влада не виступає більше у ролі гонителя релігії [44]. Церква повинна була сприяти Кремлю у ліквідації релігійного чинника в національно-визвольному русі. Зовні, демонструючи релігійну терпимість, ієрархи РПЦ повинні були або змусити священників до покори, або змістити їх з посад і позбавити впливу на паству [2, с. 123].

Зміни в державно-церковних відносинах юридично були закріплені в 1943 р., коли з метою координації зв'язків між радянською владою та патріархією РПЦ, а також для реалізації церковної політики держави був утворений спеціальний орган – Рада у справах Руської Православної церкви (РС РПЦ) при Раднаркомі СРСР, керівником якого було призначено Г. Карпова. На місцевому рівні представниками ради стали відповідні уповноважені [47, с. 211]. Формально робота ради мала забезпечувати певну стабільність відносин органів державної влади і релігійних об'єднань, однак на практиці рада здійснювала контроль за діяльністю релігійних організацій. Така ситуація поставила РПЦ та вірян у сильну залежність не лише від новоствореного органу, але й безпосередньо від радянської держави в цілому. Як слушно зауважує В. Войналович, було сформовано підґрунтя своєрідної угоди між атеїстичною державою та Церквою. Остання, з одного боку, перетворювалася у беззаперечну прислужницю світської влади, а з іншого – отримувала від неї статус державної, а також права, яких у переважній більшості, позбавлялися інші конфесії [5, с. 86].

Державна політика Радянського Союзу спрямовувалася на тотальне обмеження, а в перспективі і викорінення релігії загалом. Однак, починаючи з 1943 р., спостерігаємо, за визначенням В. Войналовича, «процес усвідомлення очевидної політичної значимості релігійного питання», що остаточно переконало Й. Сталіна та його найближче оточення в необхідності «лібералізації державно-церковних відносин» [7, с. 130].

Не менш вагомого значення набувало питання зміцнення зовнішньополітичних позицій Радянського Союзу на міжнародній арені та у зв'язку з цим «залучення у союзники християнської громадськості Заходу у «холодній війні» проти США», – зазначав дослідник О. Тригуб [51, с. 31]. Він зауважував, що в 1940-х рр. авторитет РПЦ був украй потрібний радянському керівництву, аби ієрархи РПЦ й інші церковні діячі «приймали сторону своєї держави і уряду».

Якщо В. Войналович вважав, що основною метою переходу держави від конфронтації до діалогу з Церквою було об'єднання зусиль народу в боротьбі з нацизмом та збереження позитивного іміджу СРСР на міжнародній арені, то співавторка цієї студії, солідаризуючись з С. Майнером, у попередніх публікаціях додала, що діалог з церковно-релігійним середовищем був украй необхідним,

щоб «...вирішити проблему ефективної адаптації радянської влади у звільнених районах, республіках, що увійшли до складу СРСР у 1939-1940 рр., та на територіях, на які сподівався Й. Сталін у післявоєнному розподілі Європи» [2, с. 123].

Своє бачення внеску Церкви та її ієрархів у справу зміцнення міжнародних позицій СРСР, набуття нею провідної ролі у Вселенському православ'ї Й. Сталін обговорив з Г. Маленковим, Л. Берія та Г. Карповим 4 вересня 1943 р. і того ж дня в Кремлі з митрополитами Сергієм, Алексієм і Миколаєм. Ця зустріч в історико-політологічній літературі отримала назву «Конкордат 1943» і потягнула за собою низку ключових змін у становищі Православної церкви загалом [51, с. 14].

Доведеним фактом є також позитивна реакція Й. Сталіна на участь ієрархів РПЦ і духовенства у патріотичній діяльності у роки радянсько-німецької війни. На цьому акцентує увагу російська дослідниця О. Васильєва, покликаючись на документи – відозви митрополитів Сергія (Страгородського), Алексія (Симанського) до духовенства і вірян Православної церкви про необхідність боротьби з нацистами. За виголошення у храмі відозви митрополита Сергія у Києві у вересні 1941 року нацисти розстріляли архімандрита Олександра (Вишнякова) – настоятеля Миколо-Набережної церкви [4, с. 44]. Сталін у 1943 р. вже не заперечував проти того, щоб відозви патріотичного змісту від імені православних ієрархів поширювалися на окупованій території України. Про те, що ці відозви проходили цензуру органів держбезпеки, засвідчує цікавий документ. 12 березня 1943 р. заступник начальника Українського штабу партизанського руху І. Стариннов доповідав у ЦК КП(б)У: «Третім управлінням НКВД УРСР до нас направлені листівки-звернення духовенства до віруючих, які проживають на окупованій території УРСР, для розповсюдження їх у тилу ворога. Листівки ми вручимо для розповсюдження партизанським загонам, що формуються» [61, арк. 2-6]. Під текстами листівок свої підписи поставили митрополит Московський і Коломенський Сергій, митрополит Київський і Галицький Миколай, старообрядницький архієпископ Московський Іринарх, члени Всесоюзної Ради євангельських християн-баптистів М. Орлов, Я. Жидков, М. Голяєв.

Як зазначала співавторка цього дослідження, використання авторитету вищих ієрархів було невинуватим. Донесення розвідувально-диверсійних груп, агентурної мережі та партизанів свідчили про відновлення церковної мережі на окупованих територіях та спекуляцію окупаційної влади на релігійних почуттях населення, упосліджених радянською владою. Так, тільки на території Полтавської області було відкрито 347 за час окупації православних церков і молитовних будинків [2, с. 119]. Про бажання Й. Сталіна залучити духовенство до активізації масового патріотизму і консолідації суспільства свідчать також вказівки про фактичне припинення войовничої антирелігійної пропаганди. Зокрема Омеляну Ярославському належало відповідно до цієї лінії публічно відзначити «нову патріотичну позицію церкви». Він опублікував статтю під назвою «Чому віруючі люди проти Гітлера» [9, с. 79].

Отже, об'єктивно поставала потреба створення у системі державних органів контролю за релігійним життям, нових інституцій з урахуванням повоєнних реалій. Такою установою стала Рада у справах Руської Православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР (РСРПЦ).

Відправною точкою становлення Ради у справах Руської православної церкви було 14 вересня 1943 р. РНК СРСР прийняла постанову № 993 «Про організацію Ради у справах Руської православної церкви» (РС РПЦ), де вказувалося, що головною функцією нового державного органу є організація взаємин

між владою та церквою [8]. При цьому Сталін застеріг Г. Карпова про те, щоб діяльність Ради була спрямована на створення видимості важливості релігійного питання та підкреслення самостійності Церкви [8]. Одночасно зі становленням Ради у справах РПЦ формувався і її апарат на місцях в особі уповноважених РСРПЦ.

Практичні цілі та завдання Ради були остаточно закріплені 7 жовтня 1943 р. у положенні «Про Раду у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР». Останній документ окреслював коло обов'язків новоствореного відомства. На Раду було покладено завдання «здійснення зв'язку між керівництвом СРСР та Патріархом Московським і всієї Русі з питань Руської православної церкви, що вимагають спеціальних державних органів» [62].

Базою для створення такого органу став 4-й відділ III управління з боротьби з церковно-сектантською контрреволюцією Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР [64], який очолював полковник, а з 1945 р. генерал-майор Георгій Карпов. Він же й очолив новостворену Раду у справах РПЦ. Уповноваженим РСРПЦ при РНК УРСР спочатку був П. Ходченко, а з 1952 р. його змінив Г. Корчовий. Також діяльність названих посадовців у 1943-1945 рр. контролював перший заступник голови Ради Народних Комісарів В. Молотов. Саме він розглядав представлені Г. Карповим доповіді, листи та підсумкові звіти. Рішення приймалися, як правило, під час особистих зустрічей керівництва [64]. При цьому, як вважають дослідники, вирішення ключових проблем державної релігійної політики, Й. Сталін залишав за собою.

Створення цієї інституції було спробою держави своєрідно перерозподілити функції в антирелігійній політиці. Органи державної безпеки мали припинити відкриті репресії і відійти у «тінь», передавши значний обсяг контролю і нагляду за церковниками уповноваженим РСРПЦ і створеній у травні 1944 р. РСРК. Таємна директива НКДБ СРСР від 7 липня 1945 р. застерігала оперативних співробітників суворо дотримуватися розмежування «сфер оперативних інтересів з уповноваженими РСРПЦ і РСРК. Функції перших у питаннях контролю за релігійними процесами мали обмежуватися «інтересами розвідувальної і контррозвідувальної роботи», – вказувала співавторка цієї студії. Вона також наводила приклади реального втручання оперативників у діяльність уповноважених [1, с. 352].

Організаційне становлення інституту Уповноважених РСРПЦ розтягнулося в часі й тривало з 1943 р. до 1947 р. Саме за цей період було остаточно визначено компетенції, основні принципи діяльності державних чиновників, а також затверджено штатних працівників новоствореного органу на рівні республіки та областей [6, с. 3]. До складу членів Ради на всесоюзному рівні, окрім голови Г. Карпова, входили 4 особи: заступник голови, два члена і відповідальний секретар. Кандидатури на ці посади затверджувалися безпосередньо Раднаркомом за поданням Г. Карпова. Посади голови та його заступника належали до номенклатурних, і їх затвердження проходило на засіданні Секретаріату ЦК ВКП(б). Про справжні наміри стосовно релігії красномовно свідчить той факт, що за згодою В. Молотова, Г. Карпов зберіг і посаду начальника відділу у структурі НКДБ [8].

Завдання і функції уповноважених були конкретизовані в «Інструкції Ради у справах Руської Православної Церкви при Раднаркомі Союзу РСР для уповноважених Ради при РНК союзних і автономних республік і при обласних та крайових виконкомках», затвердженій на засіданні РСРПЦ 5 лютого 1944 р. Зокрема в інструкції говорилося про те, що «уповноважені повинні розглядати і

вирішувати питання про відкриття церков, молитовних будинків, про реєстрацію місцевих церковних громад, їх виконавчих органів, служителів культів, вести облік молитовних будинків, спостерігати за втіленням у життя законів і постанов уряду, що стосуються Церкви, а також вирішувати звернення представників релігійних громад та духовенства щодо розгляду скарг, закриття церков і ліквідації релігійних громад...» [43, с. 74]. Всі принципові питання та заходи уповноважені повинні були погоджувати з керівними партійними і радянськими органами на місцях. Спеціальний розділ «Інструкції...» присвячувався організації роботи уповноважених з ведення обліку та звітності. Один раз на 3 місяці уповноважені зобов'язані були звітувати перед Радою, надаючи інформаційну доповідь і статистичні таблиці [43, с. 74].

У циркулярно-інструктивному листі Ради у справах РПЦ від 28 грудня 1943 р. знаходимо роз'яснення пріоритетних векторів діяльності та законодавчого закріплення функцій уповноваженого. У зв'язку з виникненням на місцях питань про характер їхньої роботи Рада роз'яснювала, що вони займаються проблемами, які стосуються лише РПЦ. У практичній роботі уповноважені мали керуватися чинними законами і постановами керівництва стосовно релігійних культів: декретом від 21 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», відповідними статтями Конституції СРСР, постановами ВУЦВК і РНК, «Положенням про Ради у справах РПЦ при РНК СРСР», «Про порядок відкриття церков» (від 28 листопада 1943 р. № 1325) [17, арк. 4].

Про порядок здійснення контролю за діяльністю православних громад, вимоги щодо останніх ішлося в інструктивному листі голови Ради у справах РПЦ від 31 січня 1944 р. № 207. Так, згідно з документом дозвіл на проведення зібрань вірян не видавався до кінцевого рішення, схваленого вищим керівництвом СРСР. Функціонування релігійної громади оголошувалося неможливим без наявності культового приміщення. У випадках, коли таке приміщення буде виділене після кінцевого рішення про відкриття церкви, воно передається вірянам за угодою в безкоштовне і безстрокове користування, але на правах оренди. Купувати у власність будь-яке майно релігійним організаціям не дозволялося, тому що згідно з законом вони не вважалися юридичними особами. Важливою приміткою у даному документі, яка засвідчує збереження тиску з боку держави, є те, що духовенство і віряни не могли бути ознайомлені з інструкціями Ради у справах РПЦ, а також з детальними мотивами негативних висновків у випадках відхилення тих чи інших рішень уповноваженого стосовно конфліктних чи нерегульованих релігійних питань [18, арк. 9].

У серпні 1945 р. Рада у справах РПЦ розіслала уповноваженим Ради на місцях новий варіант «Інструкції Ради у справах РПЦ для уповноважених Ради». У ній більш детально перераховувалися структурні складники й аспекти, які повинні бути відображені уповноваженими в їхніх інформаційних звітах. Так, уповноваженим за кожний звітний період належало надавати детальні відомості про клопотання щодо відкриття церков і молитовних будинків. Цей пункт звіту також мав містити інформацію про ініціаторів клопотання, їх кількість, освітні й вікові характеристики.

Окрім того, у доповіді мали висвітлюватися життя монастирів, характеристика роботи єпархіальних управлінь, благочинних, духовних училищ та православних братств. Як обов'язкові елементи звіту передбачалися додатки – 4 таблиці зі статистичними даними. У 1-й таблиці повинні бути відомості про динаміку змін кількості православних церков, молитовних будинків і

монастирів (кількість тих, які діють, виявлених і закритих церков і монастирів); у 2-й – зміни у складі і русі православного духовенства; у 3-й передбачалося облікувати кількість порушених клопотань про відкриття церков і молитовних будинків; у 4-й – відомості про православні молитовні будинки, що знаходилися у пристосованих приміщеннях: громадських будівлях і у приміщеннях, орендованих у приватних власників [43, с. 75].

Окремим спеціальним документом – інструктивним листом № 7 Ради у справах РПЦ з грифом «таємно» прописувався своєрідний кодекс особистих, професійних, громадянсько-політичних рис і якостей працівників, які рекомендовувалися на посади уповноважених у республіках і областях. Зокрема у документі конкретизувалося: «Кожний уповноважений Ради повинен усвідомити собі, що робота Ради у справах Руської православної Церкви при Раді Міністрів СРСР, а значить і робота уповноважених Ради на місцях, є суто *політичною, відповідальною роботою...*(виділення авт.). Він повинен повсякденно зростати політично, вдосконалюватися, а також займатися вивченням тих специфічних питань, які виникають у його практичній роботі» [60, арк. 17]. Отже, поза всяким сумнівом на уповноважених РСРПЦ на місцях покладалася місія політичного контролю за діяльністю духовенства і релігійних громад. Як влучно назвав їх дослідник М. Михайлуца: «"Смотрящие" за церковниками» [48, с. 275].

Важливо наголосити й на особливостях соціального портрету середньостатистичного уповноваженого у справах РПЦ. Це були, зазвичай, вихідці з робітничо-селянського середовища, члени комуністичної партії, мали досвід боротьби з релігією у тій чи іншій формі. Більшість уповноважених мали досвід роботи в органах державної безпеки. Яскравим прикладом є перший очільник РСРПЦ Георгій Карпов, який на момент призначення обіймав високу посаду в НКВД – начальника 5 відділу 2-го контррозвідувального управління НКДБ – МДБ СРСР, до сфери компетенції якого входили «церковники» [2, с. 165]. Доповідь Г. Карпова на зустрічі 4 вересня 1943 р. справила позитивне враження на Й. Сталіна, який схвалив його кандидатуру, але застеріг: «Тільки пам'ятайте, ви не обер-прокурор Синоду...» [46, с. 50]. Отже, такою була початкова установка центру щодо селекції кадрів. Як образно називає їх Ю. Гераськін, це були «солдати партії» [8]. Досить поширеним явищем було призначення на посади уповноважених в областях колишніх або чинних співробітників органів державної безпеки, адже в їхній структурі з 1919 р. діяли спеціальні підрозділи з антирелігійної боротьби. Характерний приклад ми вже наводили у попередніх публікаціях, аналізуючи релігійну ситуацію в Чернівецькій області. Так, уповноважений М. Яценко пише скаргу на ім'я голови РСРК при Раді Міністрів СРСР про неможливість отримати путівку на невідкладне санаторно-курортне лікування, конкретно зазначаючи таке: «Я доповідаю, що моя хвороба, безумовно, пов'язана з тим, що я впродовж 25 років працював в органах ОДПУ–НКВС–МДБ, безпосередньо виконуючи оперативні функції, і скористався лікуванням лише три рази» [1, с. 353].

Аналізуючи освітній складник представників Ради у справах РПЦ при їх формуванні, на підставі результатів досліджень і документів, можна говорити про її низький рівень. З 26 уповноважених в Українській РСР вищу освіту мали 7 осіб, середню 14, незакінчену середню 5 (у Запорізькій, Сталінській, Станіславській, Одеській та Сумській областях) [64]. Натомість рівень освіти працівників центрального апарату не викликав стурбованості керівництва Ради.

Істотна перевага у ході кадрових призначень надавалася відповідальності, ініціативності, готовності та здатності кандидатів беззастережно виконувати доручену роботу. Водночас знаходимо факти, які засвідчують, що Г. Карпов характеризував рівень відповідальності і фахового розуміння своєї посади призначеними уповноваженими в областях як незадовільний. Передусім для центру важливо було мати об'єктивну панорамну картину релігійного життя, структури громад тощо. Не менш актуальною була й інформація про стосунки, які склалися з органами виконавчої влади, якої, однак, центр не отримував. Він дорікав уповноваженим за нерозуміння важливості «писати до Києва чи Москви всю правду, боячись можливих негативних наслідків для себе». Реакція Г. Карпова зумовлювалася тим, що уповноважені, щоб не розхитувати своє становище, не псувати взаємини з обласним керівництвом, не повідомляли про незадовільні факти у звітах. Обласне керівництво часто не хотіло бачити «темних фарб» у житті області, висловлювало невдоволення, що факти з інформацій уповноважених нерідко використовувалися представниками центральних органів влади для критики обласних керівників [64]. Поряд із цим вказаних якостей було недостатньо для роботи з такими категоріями як віряни і духовенство. Вона вимагала й іншого: розуміння специфіки побутування віри і релігії, такту, терпимості, поваги до людей, які дотримуються іншого світогляду. Прояви саме цих якостей вимагав характер нових взаємин між державними органами і релігійними організаціями [63].

Загалом у період становлення апарату РСРПЦ у другій половині 1940-х рр. Г. Карпов часто критикував обласні комітети партії за формальний підхід до підбору і призначення кандидатів на посаду уповноваженого. Формалізм, на думку Г. Карпова, проявлявся в тому, що призначалися люди, які не могли використовуватися на іншій, більш відповідальній, з точки зору обкомів, роботі. А це в свою чергу можна було розцінювати як недооцінку цієї ділянки державної роботи. Здебільшого це були люди з слабким здоров'ям, початковою освітою, похилого віку. «За станом здоров'я, – відзначав Г. Карпов у доповідній записці уряду в грудні 1946 року, – 20 осіб або інваліди, або тяжкохворі (туберкульоз, виразка шлунку, напади і так далі). Від таких уповноважених навряд чи можна очікувати ефективних результатів роботи і рухливості» [63].

Освіченість кадрів мала важливе значення для перспективи продовження пропагандистської роботи. Адже держава вдавалася до соціально-політичної мімікрії, йдучи на компроміс і тимчасові поступки Православній церкві. Зокрема у закритому листі ЦКП(б)У з питань релігії 1945 р. говорилося: «Наша партія та керівництво не змінювали свого ставлення до релігії та церкви. Але, оскільки церква у ході Великої Вітчизняної війни змінила своє ставлення до радянської держави і в своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народові у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини, то і радянська влада йде на поступки...» [56, арк. 29]. Цей цілком таємний документ фактично розкривав усі кон'юнктурні плани, вигідні для радянського керівництва [55, арк. 28]. Тому закономірно виглядає теза про посилення антирелігійної пропаганди серед молоді: «Зараз, коли ворог розгромлений, слід покращити пропаганду наукових знань. Партійні і комсомольські організації зобов'язані боротися з проникненням церковних впливів у середовище молоді та школи», – наголошувалося у документі [58, арк. 31-32].

Характер головних векторів діяльності уповноважених на місцях визначала Москва. Про це свідчать матеріали наради, проведеної у Києві 14-15 грудня

1948 р. за участю голови РС РПЦ СРСР Г. Карпова. У його доповіді були визначені три пріоритетні завдання: по-перше, прискорення звільнення релігійними громадами приміщень, зайнятих ними під молитовні будинки у період окупації; по-друге, зняття з реєстрації і закриття тих культових приміщень, які «не мали достатніх підстав для свого існування»; по-третє, вивчення складу духовенства, передусім з числа висвяченого в період окупації, та повніше використання матеріалів проведеної у 1948 р. перереєстрації членів церковних рад і ревізійних комісій громад [19, арк. 2].

Отже, можна стверджувати, що зазначені завдання мали стати підґрунтям для реалізації масштабних планів суттєвого обмеження релігійного складника суспільного життя в Україні.

В Українській РСР також Рада у справах РПЦ розпочала формувати структуру апаратів при обласних виконкомах, котрі мали бути організовані згідно з Постановою РНК СРСР № 1392 від 18 грудня 1943 року «Про штати і посадові ставки працівників апарату уповноважених Ради при Раднаркомом союзних і автономних республік, крайових і обласних виконкомах» у складі чотирьох осіб. Першим уповноваженим РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР був призначений П. Ходченко [12, арк. 11].

Проблеми, про які йшлося вище, в повній мірі стосувалися й ситуації в областях України. Однією з найбільш гострих стала кадрова проблема: не вистачало кваліфікованих або бодай освічених чи ознайомих з церковно-релігійними питаннями кадрів. Тому процес їх підбору та призначення йшов досить повільно. Траплялися випадки, коли кандидатуру підшукати в області не вдавалося, і обласна влада зверталася за допомогою до республіканських органів. Однак і в Києві, як це не парадоксально, тих, хто мав бажання зайняти таку посаду було мало. Цей кадровий феномен ще потребує свого поглибленого вивчення дослідниками державно-конфесійних відносин.

Досить часто в архівних документах зустрічаються випадки, коли уповноваженими в областях ставали особи, які в минулому були пов'язані з антирелігійною роботою. Підтвердженням цього є лист Уповноваженому у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченку за підписом голови Полтавського облвиконкому І. Мартиненка. У ньому йшлося про те, що бюро Полтавського обкому КП(б)У на посаду уповноваженого у справах РПЦ в Полтавській області рекомендувало М. Курилка, який раніше очолював Раду безвірників у Полтаві. Наводилися аргументи, що позитивно його характеризували: він за фахом лектор-історик, добре обізнаний з матеріалістичним трактуванням походження і розвитку релігії. Зауважувалося, що його попередня робота не повинна служити перешкодою, адже він працював на вказаній посаді не постійно, а тимчасово. У листі констатувалося, що «...іншої такої кандидатури, яка б підходила для цієї посади, облвиконком не має» [13, арк. 2]. Зауважимо при цьому, що на Полтавщині призначення уповноваженого відбулося із значним запізненням: з квітня 1944 р. в область йшли інструкції та директиви, а призначення М. Курилка відбулося тільки у серпні цього ж року [16, арк. 143].

Істотною перешкодою в укомплектуванні кадрів була також низька оплата праці та відсутність відповідних умов роботи уповноважених РСРПЦ в областях. Так, у Полтаві М. Курилка не мав ні заступника, ні секретаря, а його зарплата становила 950 крб. Наступником М. Курилка став І. Соляник, позитивно охарактеризований П. Ходченком: «Тов. І. Соляник як уповноважений Ради, наяву має

всі якості та задатки для успішного забезпечення виконання доручених йому обов'язків» [11, арк. 10-12].

П. Ходченко від імені Раднаркому УРСР постійно нагадував керівникам облвиконкомів про необхідність створити належні умови для ефективної роботи уповноважених: виділити окремих кабінет, забезпечити письмовим і канцелярським приладдям, а також надавати транспортні засоби для відряджень у райони [14, арк. 24]. Але реальна картина була зовсім іншою. В акті від 28 листопада 1947 р. «Про умови роботи уповноваженого у справах РПЦ у Полтавській області» знаходимо результати роботи комісії з перевірки умов праці уповноваженого у справах РПЦ у Полтавській області І. Соляника, яка працювала з 24 по 28 листопада 1947 р. Констатувалося, що вони вкрай незадовільні. Для роботи уповноваженого надана одна невелика кімната з двома «однорамочними вікнами, які виходять у ще менший коридор – спільний для трьох організацій: Уповноваженого Ради у справах РПЦ, Уповноваженого Ради у справах релігійних культів і Управління обласної фізичної культури, де і зустрічаються всі відвідувачі цих трьох різнорідних за своїми ідеологічними переконаннями організацій. Меблі знаходяться в поганому стані. Не вистачає другої шафи для зберігання документів» [15, арк. 27-29].

З наведених фактів формується уявлення про те, що незадовільне матеріальне забезпечення та показова зневага до цієї ділянки роботи, скоріше за все були правилом, аніж поодиноким випадком. Поява нової номенклатурної одиниці в апараті облвиконкомів, за словами дослідника О. Лисенка, викликала чимало запитань та непорозумінь. Вона не сприймалася серйозно більшістю відповідальних працівників обласного рангу [46, с. 281].

Задля підтвердження зазначеного звернімося до листа на ім'я П. Ходченка від уповноваженого РСРПЦ по Ізмайльській області В. Петренка. У ньому змальована ситуація, аналогічна полтавській: «...протягом 6 місяців роботи, не дивлячись на неодноразові звернення в облвиконком та обком партії, умови для роботи не створені: приміщення потребує ремонту, відсутнє електроосвітлення та телефон, а меблі взагалі взяті з церкви...» [57, арк 3 зв.]. Далі уповноважений скаржить на взаємовідносини з облвиконкомом та обкомом партії, називаючи їх «ненормальними». Автор листа з обуренням наводить факти приниження не лише посади уповноваженого, а й особисто його: «Секретар обкому партії товариш Горба на одному з засідань назвав мене «єпископом», бажаючи відкрито принизити... Заступник Голови Облвиконкому, товариш Бєнюх, на прохання дати автомобіль для мене на публіці заявив, що не буде возитися з попами!... Облпрокурор Любич в громадському місці назвав мене попом...». У кінці листа В. І. Петренко зауважив, що «все це паралізує роботу уповноваженого» [57, арк 3.зв.].

Але якщо питання організації робочого місця було згодом вирішене, то проблема залучення уповноважених Ради за рішенням місцевих органів влади до роботи, що не стосувалася їхніх прямих обов'язків, була для Г. Карпова актуальною протягом тривалого часу. Уповноважені за завданням обкомів партії і облвиконкомів часто були у тривалих відрядженнях з різними цілями: організація та проведення хлібозаготівель, питання ремонту тракторів, підготовка колгоспів до весняної сівби тощо.

Голова Ради у справах РПЦ категорично заперечував проти такого ставлення до уповноважених і просив сприяння уряду. За його клопотанням 29 березня 1945 року в обласні і крайові виконкоми, РНК республік була направлена

телеграма за підписом В. Молотова. У ній незадовільні умови роботи уповноважених Ради у справах РПЦ характеризувалися як «політична недооцінка ролі Уповноважених» [63].

Про реакцію представників місцевої влади на отриману телеграму можна скласти уявлення за наступним прикладом: коли уповноважений з Кіровоградської області Романов при черговій спробі відправити його у відрядження нагадав про телеграму В. Молотова, голова облвиконкому Іщенко заявив: «Телеграми телеграмами, а у відрядження їздити ти будеш, за цей час церкви і попи нікуди не подінуться» [59, арк. 36].

Наведені факти свідчать про парадоксальну ситуацію, яка склалася з утворенням нової державної інституції. З одного боку риторика вищого державно-партійного керівництва мала ліберальний характер щодо Православної церкви та її ієрархії, підняття її статусу шляхом відновлення патріархії. З іншого – на місцях за інерцією довоєнної антирелігійної політики спостерігалися як недооцінка ролі самих новоутворених органів, їхнього соціально-політичного навантаження, так і лівацькі перегини у ставленні до духовенства і вірян. Ситуація з матеріальним забезпеченням апарату уповноважених РСРПЦ, що мала місце в 1940-х рр., свідчить про ігнорування, іноді абсолютне, значимості цієї ділянки роботи з боку керівних працівників обласної влади. Останні часом не розуміли гнучкої тактики держави щодо Православної церкви, будучи здебільшого зосередженими на відбудові економіки.

Аналізуючи специфіку діяльності Рад у справах РПЦ у період кінця 1940-х – початку 1950-х рр. помічаємо, що відбуваються поступові зміни курсу державної політики щодо церковних інституцій, посилення її антирелігійної спрямованості. Незважаючи на відсутність відкритих репресій, у таємних документах та ставленні до відповідальних працівників спостерігається пошук технологій тиску на релігійне середовище.

Формально Ради і їх уповноважені мали виконувати роль нейтрально-проміжної ланки у відносинах між релігійними організаціями і державними органами, стежити за правильністю застосування і дотримання законів обома сторонами, а також виконувати консультативні та арбітражні функції. Але на практиці нейтральності між Радами і уповноваженими та релігійними громадами і духовенством не було. Адже, як засвідчують матеріали центральних архівів, де сконцентровані головні документи директивного характеру, одне з головних їх завдань полягало в придушенні релігії та налагодженні ефективної атеїстичної пропаганди [50, с. 164].

Одним із завдань уповноважених РСРПЦ було сприяння скороченню церковної мережі в Україні. Про те, що ця проблема була гостро актуальною, свідчить статистика, яка збереглася в документах. Представників влади непокоїло зростання релігійності населення України, початок якого було покладено за часів німецької окупації. Аналізуючи статистику Інформаційного звіту уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР за 4 квартал 1945 р., що зберігалася під грифом «таємно», знаходимо інформацію, що станом на 1 січня 1946 р. за даними уповноважених РСРПЦ на території УРСР функціонували 6242 православних церков та молитовних будинків. На цей же момент також було діючих монастирів: чоловічих – 15 та 25 жіночих [53, арк. 131].

У зв'язку з відкриттям нових церков збільшувалася й кількість «служителів культу», як іменували їх у радянській термінології. У документі зафіксовано, що їх налічувалося (крім монастирів): священників – 5060,

дияконів – 441. Псаломщики, регенти та церковна обслуга офіційному підрахунку не підлягала [53, арк. 131]. При чоловічих монастирях перебувало на служінні 346 осіб, при жіночих – 1352. На чолі духовенства стояли 14 правлячих єпархіальних єпископів і 1 митрополит [53, арк. 131]. Отже, робився висновок, що «Православна церква, без Закарпаття, управляється та обслуговується контингентом в 10472 осіб духовенства» [53, арк. 131]. Далі в документі робився односторонній висновок: «Виходячи з цифр, констатуємо, що Руська православна церква в Україні в особі духовенства займає чільне місце в сенсі ведення пропаганди релігійних ідей серед населення. А це суперечить матеріалістичному вихованню мас...» [54, арк. 132]. З точки зору представників влади така кадрова масштабність вимагала реагування та конкретних дій.

Для боротьби з кількісним зростанням релігійних громад була широко розгорнута негласна кампанія скорочення мережі парафій як православної, так і інших релігійних конфесій за участю уповноважених РСРПЦ. Вона супроводжувалася не лише відмовою у реєстрації новоутворених об'єднань, але й масовим зняттям з державного обліку раніше зареєстрованих громад та закриттям православних церков і молитовних будинків. Досить часто причина закриття церкви аргументувалася необхідністю передати приміщення для використання в інших суспільно-важливих цілях [19, арк. 75-77].

Загалом сукупна реалізація радянських методів боротьби з релігійними громадами приносила помітні результати. У першу чергу це було пов'язано зі скороченням чисельності православних парафій в Україні. За підрахунками А. Колодного і П. Яроцького на 1 січня 1960 р. загальна чисельність православних громад складала 8679. Переломним для долі церкви став 1960 р., коли було закрито 747 парафій. За друге півріччя 1961 р. в Україні закрито більше 850 храмів. А загалом з 1960 р. до 1965 р. закрито 4165 церков – 48 % від чисельності їх на початок 1960 р. У найбільш «передових» областях знято з реєстрації до 90 відсотків загальної кількості громад. Так, у Запорізькій області із 108 церков залишилися 9, у яких відбувалося служіння, на Дніпропетровщині – 26, у Криму – 14 [41, с. 541]. Причому, знімалися з обліку навіть пам'ятки архітектури. Після виступу М. Хрущова на січневому пленумі ЦК КПРС 1961 р. глава держави назвав збереження подібних пам'яток непотрібною справою, вже у червні цього року Рада Міністрів УРСР виключила із списку пам'яток 364 об'єкти. Незабаром за поданням місцевих виконкомів було знято з обліку ще 378 храмів [41, с. 541].

Починаючи з середини 1950-х рр. розпочинається новий етап розвитку державної релігійної політики. Ми вважаємо, що його межею не став саме 1953 р., смерть Й. Сталіна. Динаміка цього процесу наступу на релігію і церкву наростала поступово, разом із зміцненням нових суспільно-політичних пріоритетів М. Хрущова та його оточення [2, с. 12]. Це зумовлено тим, що, по-перше, тимчасове потепління відносин між радянською державою та Православною церквою призвело до зміцнення авторитету Церкви у суспільстві, а цього радянський уряд допустити не міг. По-друге, з кінця 1950-х рр. відбулися кадрові зміни як у вищих ешелонах державного керівництва, так і керівництва Ради у справах РПЦ. У 1950 р. у сімдесятирічному віці було звільнено з посади уповноваженого РСРПЦ в Україні П. Ходченка, котрий обіймав її з 1944 р. Наприкінці 1950 р. на вакантну посаду було призначено Г. Корчового [7, с. 149]. Згодом змінилося керівництво і на всесоюзному рівні. Г. Карпова змінив В. Куроєдов, який жорстко критикував свого попередника [50, с. 166]. У 1953 р. посаду першого секретаря ЦК КПРС посів Микита Хрущов, який у майбутньому виявився запеклим борцем з

релігією. Такі чинники зумовили еволюцію державної політики у бік її ужорсточення.

Одним із документів, що відображав настрої та першочергові завдання нового керівництва у питаннях відносин з релігією та віряними, стала Постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. «Про великі недоліки у науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». У цьому документі, на думку О. Васильєвої, фактично переглядалася і засуджувалася «примиренська політика» щодо церковного питання часів пізнього сталінізму. Натомість пропонувалося повернутися до довоєнних відносин з Церквою і розпочати «наступ на релігійні пережитки» [3]. Лунали заклики до активного викриття реакційної суті релігії. Дослідниця наводить окремі фрази з діалогів партійно-державних керівників, які розкривають очікувані зміни. Перед прийняттям постанови В. Молотов попереджав М. Хрущова про те, що вона «посварить нас із духовенством та віруючими, принесе масу помилок». На що була відповідь: «Будуть помилки – виправимо» [3].

Але поряд із цим на хвилі розвінчання сталінізму, політики десталінізації стало можливим звільнення священнослужителів, що вижили в тюрмах і таборах, спочатку по амністії, а потім і по реабілітації. 14 липня 1954 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради про умовно-дострокове звільнення осіб, що відбули дві третини призначеного терміну, а також людей похилого віку. Багато священників стали писати Патріарху Алексію прохання про клопотання перед владою з приводу їхнього звільнення. Зокрема, були звільнені єпископи Веніамін (Новицький), Мануїл (Лемешевський), митрополит Нестор (Анісімов), Афанасій (Сахаров), Микола (Муравйов-Уральський) і багато інших, що було безумовно позитивним явищем для релігійного життя. З їх поверненням у свої спільноти для органів влади, передусім правоохоронних, зростала потреба у постійному інформуванні про поведінку священників і динаміку стану релігійності населення. Тому з цією метою 8 грудня 1955 р. було запроваджено в дію циркулярний лист Ради у справах Руської Православної церкви, який визначав пріоритетним завданням «виявлення лояльного духовенства на місцях з метою збору інформації» [3].

Певні зміни відбулися і в діяльності органів контролю за діяльністю релігійних громад, передусім уповноважених РСРПЦ на місцях. У першу чергу це стосувалося інформаційних звітів уповноважених, які стали нагадувати у більшій мірі досє на священнослужителів. Так, 2 січня 1950 р. уповноваженим на місця був направлений новий «Інструктивний лист № 42 Ради у справах РПЦ». У ньому закріплювався оновлений порядок складання та подання до Ради звітів і статистичних даних. Такий порядок існував упродовж наступних чотирьох років. У листі підкреслювалося, що звіти уповноважених та статистичні відомості є секретними документами, а сам факт подання цієї інформації Раді церковним органам і духовенству не повинен бути відомим [43, с. 78].

До листа додавався «Табель надання до Ради статистичних відомостей та інформації по звітності уповноважених Ради», в якому детально описувався план, за яким повинна була складатися звітна документація. «Табель» передбачав ведення та надання уповноваженими чотирьох видів документів звітного характеру: 1) позачергові донесення, які стосувалися надзвичайних подій церковного життя і мали надсилатися до Ради «негайно»; 2) кварталний звіт; 3) інформаційна записка про стан і діяльність монастирів (1 раз на рік);

4) інформаційна записка про стан і діяльність духовних навчальних закладів (2 рази на рік) [43, с. 79].

Зауважимо, що проблеми з роботою апарату уповноважених у період відлиги не зникли, а продовжували існувати. Звіти уповноважених, що присилалися до Ради у справах РПЦ, уважно вивчалися чиновниками апарату Ради. Між ними та уповноваженими велося листування, у якому фіксувалися недоліки того чи іншого звіту. З метою ознайомлення, обміну досвідом та уникнення в майбутньому подібних помилок уповноваженим на місця розсилалась копія інформаційно-звітних матеріалів. Інформаційні звіти уповноважених досить часто не відповідали вимогам, які до них висувалися. Наприклад, у таємному листі, адресованому уповноваженому в Полтавській області І. Солянику у 1955 р., знаходимо зауваження: «Необхідно повідомляти дані, що мають фіксуватися на звороті форми № 1 про кількість: а) церкви та молитовні будинки, служба в яких ведеться по неділях та у святкові дні; б) церкви і молитовні будинки, служба в яких проводиться кожного дня; в) церкви і молитовні будинки, служба в яких відбувається 2-3-5 разів на рік; г) церкви та молитовні будинки, де служба не проводиться протягом року» [22, арк. 43]. Далі в документі наголошувалося на необхідності обліку духовенства: «На звороті форми № 2 (про духовенство) необхідно надавати дані про кількість священників та дияконів, які закінчили семінарію чи академію у 1945-1955 роках» [22, арк. 43]. Отже, звіт уповноваженого мав бути дуже конкретним.

Траплялися випадки, коли недоліки у звітній документації допускалися через низьку компетентність уповноважених та слабку обізнаність і поінформованість. У листі виконуючому обов'язки уповноваженого Ради у справах РПЦ Г. Катуніну в УРСР № 9/12 від 18 січня 1958 р. знаходимо зауваження наступного змісту: «Звітно-інформаційна доповідь за друге півріччя 1957 р. не відповідає тим вимогам, які були перед Вами поставлені під час перебування в Києві та Москві. Вам була сформульована постановка, в якому напрямку повинна йти робота уповноваженого і що головне у цій роботі...» [24, арк. 35]. Далі у листі викладені конкретні претензії до наданого звітнього матеріалу. Г. Катуніна звинувачують у тому, що він недостатньо засвоїв свої завдання у справі спостереження за становищем та діяльністю церкви, «... тому звіт написано занадто віддалено, і з багатьох питань неправильно зроблені висновки» [24, арк. 35]. Наводяться також конкретні приклади недоліків та прогалин поданого звіту: «Вами наведені дані про здійснення релігійних обрядів по районах області, але в якій кількості, Ви не повідомляєте» [25, арк. 36].

Отже можемо стверджувати, що від уповноважених на місцях вимагали не лише надання систематичної оперативної інформації обласному керівництву, уповноваженим по вертикалі, але й наведення прикладів з діяльності церкви та її активу, які б інтерпретувалися як компрометуючі. Крім того, відображення у звітах уповноважених інформації і статистики про здійснення релігійних обрядів у районах областей теж видавалося недостатнім. Згодом від функціонерів Ради у справах РПЦ почали вимагати аналізу поточної ситуації, з'ясування причин збільшення або скорочення явищ релігійного життя, висновків та пропозицій щодо зміни ситуації. Підтвердженням вищезазначеного є постанова ЦК КПРС «Про доповідну записку відділу пропаганди та агітації ЦК КПРС по союзних республіках про недоліки науково-атеїстичної пропаганди і завдання Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР та його Уповноважених» від 4 жовтня 1958 р. У ній конкретно йшлося про ситуацію, в якій «загальним

недоліком інформації, яку надають уповноважені є те, що в ній переважають статистичні дані без аналізу та висновків. Матеріал не ілюструється прикладами та фактами, не співставляється з минулим, а головне, відсутні висновки та пропозиції» [26, арк. 163].

Московське та республіканське керівництво в оцінці достовірності матеріалу, викладеного у звітах, значною мірою керувалося ступенем довіри до уповноваженого та його апарату в конкретній області. Передусім зверталася увага на персону уповноваженого, його ділові якості, чи мав він постійний зв'язок з церковними інституціями і володів ситуацією. Не зайве підкреслити, що досвід інформаційно-аналітичної діяльності ці люди здобули як колишні співробітники органів державної безпеки [43, с. 69].

Але, незважаючи на те, що підбір кадрів проводився досить ретельно, траплялися казусні випадки, котрі свідчили про невідповідну або компрометуючу поведінку уповноважених. Досить часто керівництво Ради у справах РПЦ інформувало уряд про необхідність відсторонити від роботи уповноважених, які не відповідали критеріям займаної посади. Їх звинувачували у некомпетентності, грубості, небажанні працювати, але найбільш актуальними були звинувачення у зв'язках уповноважених з духовенством. Якщо на Полтавщині подібної нищівної критики уповноважені не зазнавали, то приклади з інших областей були покладені в основу циркулярних листів, які надсилалися для ознайомлення і врахування в роботі. Зокрема, в інформаційному листі № 4 1956 р., що був направлений на місця для ознайомлення та уникнення повторення таких випадків, різко критикувалися стиль і форми роботи уповноваженого у Миколаївській області. У документі говорилося: «Миколаївський облвиконком відлучив товариша Линичука від обов'язків уповноваженого, а партійні органи оголосили йому догану» [23, арк. 140]. Далі в листі мотивувалося звільнення Линичука через такі обставини: «Невідповідна поведінка Линичука проявлялася в тому, що протягом останніх півтора-два роки він не приймав церковнослужителів у себе у службовому приміщенні, чи у приміщенні міськрад, сільрад, райвиконкомів (на виїздах), а зустрічався з ними на їхніх квартирах. Причому, досить часто ці зустрічі супроводжувалися обідами з випивкою, а з двома священниками встановлені навіть факти приватних пиятиків товариша Линичука...» [40, с. 221-222]. У кінці інформаційного листа керівництво Ради звертає увагу уповноважених на те, що навідувати парафіяльне духовенство вдома не варто. Допускаються лише виняткові випадки, продиктовані службовою необхідністю [27, арк. 59].

Отже, цілком очевидними є спроби радянського керівництва всілякими засобами посилити конфронтацію представників Ради у справах РПЦ та священнослужителів, ні в якому разі не допустити їхнього зближення. Уповноважені Ради мали залишатися «партійними наглядачами» за духовенством та вірянами, а не помічниками у релігійних питаннях. З цією метою радянське керівництво не нехтувало активною популяризацією поодиноких резонансних фактів, які б компрометували духовенство, їхню аморальну поведінку в очах вірян.

Початком нової хвилі гонінь на церкву можна вважати 1958 р. Адже 16 жовтня цього року було прийнято дві постанови, які з новою силою спричинили тиск на Церкву з боку держави. Перший документ – «Про монастирі в СРСР», який скорочував кількість монастирів, а також збільшував податки на землю, що були скасовані у 1945 р. У силу знову вступав податок на будівництво та земельна

рента. Також уряд обмежував можливість вступу до монастирів, підвищуючи вік тих, хто бажає: «Рекомендується не приймати до чернецтва осіб, які не досягли 30 років. Також ліквідувати чинну практику відряджень ченців у різні регіони країни для вербування населення до вступу в монастирі та збір коштів серед населення. Крім того, припинити дотації монастирів по лінії Московської Патріархії» [10, арк. 89]. Перераховані заходи ставили монастирі на грань виживання, що зрештою приводило до їх закриття.

Другий документ – «Про підвищення податків на прибутки єпархіальних установ та монастирів» взагалі ставив під удар функціонування існування парафіяльних церков. Адже він у декілька разів (до 200 рублів за кілограм) збільшував закупівельні ціни на свічки та податки з їх продажу. Але найприкметніше те, що підвищувати ціни на свічки у самих монастирях заборонялося [37, арк. 3]. Економічна політика щодо церков і монастирів свідчила про бажання держави отримати з їх допомогою матеріальну вигоду у кризові періоди. Нагадаємо, що Православна церква на Полтавщині передавала на завершальному етапі війни у Фонд оборони значні кошти на будівництво танків і літаків, подарунки радянським бійцям, допомогу інвалідам війни, дітям фронтовиків, пораненим у шпиталях тощо. Так, віряни Полтавської єпархії тільки у 1945 р. зібрали на ці потреби 4 314 745 карбованців [36, арк. 36], а в 1946 р. – 517 075 карбованців [21, арк. 82]. Але, оскільки ця діяльність сприяла зміцненню авторитету Церкви серед населення, держава цього не могла допустити. Тому, як тільки відпала гостра потреба у фінансовій допомозі, церкві було заборонено збирати кошти на патріотичні цілі [20, арк. 81].

Наступним етапом у нищенні Церкви став 1960 р. 13 січня 1960 р. ЦК КПРС прийняв чергову постанову з релігійного питання – «Про заходи ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» [28, арк. 59-60]. У документі не тільки було проаналізовано діяльність Ради у справах РПЦ за 16 повоєнних років, але й висловлена гостра критика щодо послаблення контролю за діяльністю духовенства. Серйозні звинувачення висловлювалися на адресу Г. Карпова за зростання статистики порушень чинного радянського законодавства про релігійні культу. Так, у постанові говорилося: «Підкреслимо, що порушення духовенством радянського законодавства стало можливим у результаті послаблення контролю зі сторони РСРПЦ та колишнього її керівника...» [29, арк. 60]. Г. Карпову і загалом апарату РСРПЦ закидалося, що вони були занадто лояльні під час розгляду клопотань і прохань релігійних організацій. Було також заявлено, що надалі «такого потурання і лібералізму з боку державних органів та Ради допущено не буде» [30, арк. 61].

У доповіді новообраного голови РСРПЦ В. Куроєдова на Всесоюзній конференції Уповноважених, яка відбувалася 21 квітня 1960 р., відслідковуємо конкретні звинувачення на адресу РСРПЦ попереднього періоду: «яскравим фактом «попустительства» Ради церковникам є відсутність будь-якого контролю за діяльністю свічкових майстерень та майстерень з виготовлення релігійних предметів. Таких майстерень зараз 17. Як результат виробництво свічок і предметів релігійного культу з року в рік зростало у великій кількості» [31, арк. 61-62]. Далі В. Куроєдов наводив кількісні показники: «Наприклад, якщо в 1953 році свічок було виготовлено 399, то в 1958 – 935 тон. Натільних хрестиків в 1955 році випущено 2 мільйона 110 тисяч штук, а в 1958 – 4 мільйона 800 тисяч штук...» [32, арк. 27]. У кінці доповіді Куроєдов підводить підсумок і зауважує, що «реалізація у таких великих кількостях свічок і предметів культу посилює

матеріальну базу церкви і неодмінно сприяє посиленню її впливу серед населення» [33, арк. 34].

Повертаючись до постанови 1960 р. зауважимо, що в ній також була викладена пропозиція щодо створення на місцях «активу на допомогу уповноваженим». Цю пропозицію підтримав відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ. На місцях також вимушені були прийняти нове рішення партійно-радянського керівництва. У травні 1960 р. в 14 районах Полтавської області були створені групи сприяння роботі уповноваженого у складі 137 осіб [35, арк. 35-36].

На виконання рішення у доповідній записці «Про досвід залучення активу на допомогу місцевим Радам в Дніпропетровській і Чернігівській областях» знаходимо інформацію, що були створені такі комісії сприяння в кількості 7-15 осіб у залежності від наявності церкви і молитовних будинків у тому чи іншому населеному пункті [49, с. 186]. Зазвичай до складу комісії сприяння входили члени виконкомів, депутати сільських, міських та районних рад, працівники освіти. Щодо функціональних обов'язків покладених на комісії, то вони мали на меті «суворо слідкувати за дотриманням законодавства про культу, вивчаючи методи роботи духовенства серед вірян, особливо серед молоді та дітей, знати хто відвідує церкву, склад хорів та виконавчих органів релігійних громад» [45, с. 196]. Найбільш пріоритетним завданням, покладеним на комісії, був пошук шляхів і внесення конкретних пропозицій, спрямованих на обмеження і послаблення діяльності релігійних громад та священнослужителів [52, с. 96].

У річному звіті за 1960 р. вже констатувалося, що з поставленою метою впоралися, радянська громадськість залучена, тим самим закладено основи створення при райвиконкомах комісій сприяння уповноваженим РСРПЦ і РСРК. Основу активу громадських рад становили голови сільрад, лектори-атеїсти, а також комуністи-пенсіонери [52, с. 96]. Слід зазначити, що згадані комісії та групи працювали «у порядку партійної дисципліни», тобто не мали оплати за свою роботу, а найбільше проведених заходів припадало на вихідні дні, що нерідко розчаровувало і дратувало активістів [34, арк. 35].

Формально від моменту початку створення перших комісій сприяння уповноваженим неодноразово наголошувалося, що вони є громадськими, а, отже, жодними адміністративними повноваженнями не володіють. Однак на практиці це не працювало. Коли члени комісії виявляли порушення законодавства про культу, на порушників накладалися адміністративні стягнення, часто навіть без оформлення відповідного адміністративного акта [49, с. 184].

Кількісний склад комісії визначався відповідно до наявності в даній місцевості діючих релігійних громад і рівня релігійності населення. В архівних матеріалах знаходимо інформацію про критерії відбору кандидатур, де зазначалося, що цей процес проводився «...диференційовано, з урахуванням ділових якостей членів комісій та їх бажання займатися питаннями діяльності церкви» [34, арк. 35]. Питання доцільності створення комісій сприяння сільськими і селищними радам вирішував виконком вищого рівня ради, зазвичай районної. Керівником комісії затверджувався, як правило, заступник голови виконкому відповідної ради народних депутатів [34, арк. 35]. На Полтавщині спостерігався високий рівень активності формування громадських комісій сприяння й не бракувало активістів, які бажали стати їх членами.

До складу комісій сприяння, зазвичай, входили члени виконкомів, депутати сільських, районних і міських рад та представники органів народної освіти [36, арк. 36]. Наприклад, до складу комісії сприяння при Путивльському

райвиконкомі на Чернігівщині увійшли завідувач райвідділу культури, завідувач районного будинку атеїстів, секретар райкому комсомолу, голова сільради та завідувач атеїстичної секції сільського лекторію [45, с. 196].

Характер діяльності зазначених «громадських» інституцій ілюструє цілком таємний документ, що не підлягав публікації. В усіх райвиконкомках Полтавської області діяла інструкція по застосуванню законодавства про культу «Основні питання діяльності комісій сприяння при виконкомках міських та районних Рад депутатів трудящих по контролю за дотриманням законодавства про культу». Вона детально регламентувала напрямки, зміст, функції комісій і їх членів: по-перше, систематично вивчати релігійну обстановку в селах, містах, робітничих селищах, збирати й аналізувати дані про відвідування вірянами молитовних зібрань, вивчати контингент осіб, що відвідують церкву, виконують релігійні обряди, хрещення, вінчання, відспівування, сповідь, ступінь впливу релігійних громад та служителів культу на залучення молоді та дітей до релігії та обрядів, перевіряти правильність обліку релігійних обрядів, перешкоджати випадкам хрещення дітей без погодження обох батьків; по-друге, постійно вивчати ідеологічну діяльність церкви та методи роботи духовенства серед вірян; по-третє, слідкувати за проведенням в населених пунктах храмових та інших релігійних свят, аналізувати їх негативний вплив на трудові процеси, дисципліну, розробляти та вносити пропозиції, направлені на ліквідацію цих негативних явищ; по-четверте, вивчати склад релігійних громад та виявляти найбільш активних членів; по-п'яте, виявляти спроби з боку служителів культу порушувати радянське законодавство і своєчасно інформувати про це виконкоми, а також надавати допомогу фінансовим органам у виявленні служителів культу, які незаконно виконують релігійні обряди в будинках і на квартирах вірян, отримують нагороду без квитанції, приховують прибуток від обкладання податками [49, с. 185].

Дослідниця Л. Ларькіна доповнює перелік обов'язків членів комісій сприяння, зокрема, вони мали виявляти на території районів і міст всіх кликуш, шептук, пророків, бродячих проповідників, які підтримували релігійні забобони серед населення, викривати їх діяльність і вживати заходів щодо припинення цієї незаконної діяльності; розробляти методи для поліпшення роботи органів загсу, будинків та палаців культури, клубів та інших установ, які необхідно ефективніше використовувати для поширення сучасних радянських церемоній при одруженні та народженні з тим, щоб допомогти населенню уникати релігійних традицій; запобігати і усувати факти адміністрування та образи почуттів вірян; напередодні і в дні великих релігійних свят організувати дозвілля молоді (виступ хорів, вистав драмгуртків, танців, проведення масових фізкультурних змагань), з метою відриву їх від церкви; розробляти заходи щодо демонтажу на дорогах хрестів та інших релігійних споруд [45, с. 196-197].

Усі матеріали про виконану роботу комісій сприяння зберігалися у райвиконкомі або міськвиконкомі як службова документація. Комісія сприяння підтримувала тісний зв'язок і координувала свою роботу з діяльністю постійних комісій відповідної ради народних депутатів (зокрема, комісії із соціалістичної законності і охорони громадського порядку), галузевих відділів виконкому ради, правоохоронних органів і громадських організацій з питань, що стосувалися дотримання і правильного застосування законодавства про релігійні культу [39, с. 73].

Також на допомогу всім головам виконкомів районних Рад депутатів було розіслано витяг із журналу «Работница» за червень 1964 р. (№ 6) з рубрики «Юридична довідка». В опублікованому матеріалі юрист Ю. Розенбаум у формі запитань і відповідей у доступній формі розтлумачував найбільш актуальні типові ситуації щодо радянського законодавства про релігійні культу, з якими могли зіштовхнутися активісти «антирелігійного фронту». Зокрема йшлося про реагування на вчинення священниками церковно-релігійних обрядів за участю неповнолітніх дітей без згоди їхніх батьків. Юрист однозначно вказував, що за виховання і поведінку дітей до досягнення ними повноліття відповідають батьки, отже будь-які дії священника без згоди останніх, причому як батька, так і матері, є протизаконними і грубо порушують батьківські права. Особи, які порушили права батьків, тобто священники, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності [52, с. 98].

Загалом доходимо висновку, що діяльність комісій була заформалізована й одночасно зорієнтована на антирелігійну риторику й свідоме обмеження чи перешкоджання задоволенню релігійних потреб духовенства і вірян, навіть у тих обмежених рамках, які залишала їм держава. Про недоліки, лівацьке адміністрування членів комісій змушений був констатувати голова РСРК (з 1960 р. – голова РСРПЦ, змінивши на цій посаді Г. Карпова) В. Куроєдов у циркулярі від 26 листопада 1966 р. Він зазначив, що основним недоліком у роботі ряду комісій є те, що їх зусилля були спрямовані не на сприяння виконкомам місцевих Рад у роботі по дотриманню законодавства про культу, а на участь у різноманітних заходах, що не мають жодного стосунку до цієї сфери діяльності місцевих радянських органів. Ряд комісій здійснювали спостереження виключно за тим, щоб законодавство про культу не порушувалось лише релігійними об'єднаннями, і не реагували на те, як дотримуються норм законодавства місцеві радянські органи і посадові особи. Дослідники вважають, що така риторика В. Куроєдова була викликана не так наявними порушеннями з боку активістів, як численними скаргами вірян і священників на дії місцевих органів влади та їх сателітів. Також варто зауважити, що до складу комісій входили місцеві посадовці, тому проводячи антирелігійну політику, їм було досить важко критично оцінювати свої методи діяльності [52, с. 99].

Аналізуючи ефективність діяльності комісій сприяння, можна провести певні паралелі та аналогії з масовим безвірницьким рухом 1920-1930-х рр. Як у свій час тисячі номінальних активістів «Спілки воєвничих безвірників», так і розгалужена мережа комісій та величезна кількість залучених до неї членів в означений період зазвичай не означала, що вони можуть і справді ефективно «обмежувати вплив церковників».

При перевірці фінансової діяльності церковних громад члени комісій спиралися на допомогу фахівців районних фінансових та податкових відділів. Для перевірки і аналізу проповідей, молитовних і обрядово-ритуальних дійств комісії закріплювали за кожною з релігійних громад свого представника, який від одного до чотирьох разів на місяць «мусив відвідувати богослужіння і готувати звіт про зміст проповідей. Іноді практикували аудіозаписи для наступного обговорення членами комісій» [3].

Значним недоліком діяльності комісій було і те, що умовно можна назвати «паперовим контролем»: надзвичайно часто співробітники комісій, а іноді й уповноважені у справах релігій, що виявлялося при перевірках, просто писали звіти про те, чого насправді не виконували. Також, незважаючи на широку ме-

режу створених комісій, їхній контроль був далеко не всеохопним. Адже це була додаткова неоплачувана робота, зазвичай у вихідні дні за рахунок відпочинку, ймовірно, не завжди схвалювана односельцями. Як стверджують дослідники, величезна кількість груп сприяння існувала лише на папері [40, с. 222].

Отже, ЦК КПРС ще раз підтвердив, що та жорстка політична лінія щодо релігії та Церкви, яка почала домінувати з новою силою з 1958 р., буде і надалі основною і послідовною у діяльності держави.

Новий етап цієї політики дослідники пов'язують з рішеннями XXII з'їзду КПРС. Поряд з розвінчуванням «культу особи», обговорювалося питання про повернення до ленінських норм і принципів законодавства про культу та відносини Церкви з державою, а проголошення курсу на будівництво комунізму автоматично позбавляло права релігії та Церкви на своє існування. 16 березня 1961 р. виходить нова постанова радянського уряду «Про посилення контролю за дотриманням законодавства про культу». Ця постанова фактично повертала державно-церковні відносини до довоєнного стану. Головним нормативним документом ставали антицерковні постанови 1929 р., які ставили релігію у СРСР під небезпеку повного знищення. Так розпочалась «церковна реформа» М. Хрущова.

Дослідниця О. Васильєва наводить головні шість пунктів документа:

- 1) священники не могли розпоряджатися самостійно церковними коштами. Це мало підірвати авторитет духовенства;
- 2) формування нових «двадцятків», тобто передача церковної влади особам, які призначалися уповноваженими Ради у справах РПЦ;
- 3) заборона на будь-яку благодійну чи соціальну діяльність представників церкви;
- 4) різке підвищення податків, якими обкладалось духовенство, а також відмова від соціального та профспілкового обслуговування церковнослужителів;
- 5) захист дітей та молоді від впливу релігії. Хрещення дітей дозволялося лише у випадку пред'явлення паспортів батьків. А це, у свою чергу, означало взяття на облік батьків, які вірять у Бога, у майбутньому їх чекали великі неприємності;
- 6) переведення священнослужителів на фіксовані оклади. Це означало, що священники отримують фіксовані заробітні плати, а всіма іншими коштами розпоряджаються «двадцятки» [3].

Тобто, аналізуючи «церковну реформу» Хрущова, стверджуємо, що Церква і віряни фактично залишилися не захищеними законом. Відсутність соціальних гарантій, податкові утиски, переслідування і тотальний державний контроль ставили Церкву на шлях виживання та саморозпуску.

Незначний спад антирелігійної хвилі припадає на 1962 р. і тривав до середини 1963 р. Відсутність помітного прогресу у подоланні «релігійних пережитків» у свідомості людей, змусило правлячий режим вдатися до нових наступальних дій. У червні 1963 р. відбувся пленум ЦК КПРС, присвячений завданням ідеологічної роботи партії. Одним з пріоритетних завдань визначалося розгортання «настійної боротьби з релігійними пережитками та широкої науково-атеїстичної роботи» [49, с. 185].

Проте, найбільш актуальний характер носила проблема реорганізації Рад у справах РПЦ і релігійних культів та їх об'єднання в єдиний орган з метою концентрації зусиль щодо посилення контролю та збирання повноцінної інформації про зміст і характер діяльності релігійних організацій [7, с. 185]. Вже

8 грудня 1965 р. Постановою Ради міністрів № 1043 Раду у справах РПЦ та Раду у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР було перетворено в єдиний орган – Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, яку очолив Куроєдов. Фактично новостворена Рада виконувала функцію посередника між церквою та державою і виступала як орган тотального контролю за діючими в країні конфесіями [7, с. 187].

Отже, аналізуючи складники системи контролю органів державної влади за діяльністю релігійних громад РПЦ у повоєнний період було встановлено, що центральне місце у цій публічній системі відводилося Раді у справах РПЦ, а також Уповноваженому у справах РПЦ республіки та їх структурним підрозділам на місцях. Головні функції, покладені на них, формально зводилися до тотального контролю та постійного втручання в життя релігійних громад. Залишаючись, з одного боку, органом контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, вони, водночас, змушені були займатися невласливими їм функціями – фактичного провідника державної політики. Своєрідний дуалізм становища особливо проявлявся на регіональному рівні. На прикладі Полтавщини очевидно, що обласні уповноважені, вмонтовані в структуру органів виконавчої влади й залежні від їхнього керівництва, переважно ставали заручниками місцевих можновладців у їхньому нестримному бажанні подолати релігійні пережитки. До того ж вони були виконавцями у системі вертикальної підпорядкованості. Партійні постанови визначали вектори роботи уповноважених в областях, котрі були об'єктом критики у разі розходження очікуваних результатів і реальної ситуації в релігійному житті. Полтавщина опинилася в епіцентрі коливань партійно-державної політики, і як одна з областей з високою мережею релігійних організацій РПЦ зазнала істотних трансформацій. Апарат уповноваженого РСРПЦ в Полтавській області як представник державної влади відчув у своєму становленні загальний контекст атмосфери рудиментарного відчуження. Якщо матеріальні труднощі з забезпеченням базових потреб апаратів уповноважених в областях ще можна пояснити об'єктивними економічними і фінансовими труднощами повоєнної доби, то зневажливе ставлення до змісту і завдань роботи уповноважених вже трактувалося як політична і соціокультурна обмеженість працівників облвиконкомів, всієї системи низових ланок влади.

Література:

- 1. Бабенко Л.** Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні* : наук.щоріч. / за заг. ред.: О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук. Львів : Логос, 2018. Вип. 28, ч. 1. С. 348–366.
- 2. Бабенко Л.** Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Полтава : АСМІ, 2014. 549 с.
- 3. Васильєва О.** Церковный сталинизм: легенды и факты. URL: <https://www.pravmir.ru/cerkovnyj-stalinizm-legendy-i-fakty/>
- 4. Васильєва О. Ю.** Русская православная церковь в политике советского государства в 1943 – 1948 гг. / РАН, Ин-т рос. истории. Москва : ИРИ, 2001. 214 с.
- 5. Войналович В.** Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки). *Держава і церква на Полтавщині за радянської доби*. Полтава, 2002. 252 с.

6. Войналович В. Особливості функціонування радянських органів державного управління і контролю в сфері релігії (40-50 роки ХХ століття). URL: http://fsn.fhum.info/pdf/84/84_3-8.pdf.

7. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.

8. Гераськин Ю. Возникновение и становление института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozniknovenie-i-stanovlenie-instituta-upolnomochennogo-soveta-po-delam-russkoy-pravoslavnoy-tserkvi-pri-sovete-ministrov-sssr/viewer>

9. Грідіна І. М. Метаморфози антирелігійної пропаганди радянської влади в Україні під час Другої світової війни. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 74–80.

10. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. Р-15. Оп. 2. Спр. 423. Арк. 89.

11. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 10-12.

12. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 11.

13. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 2.

14. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 24.

15. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 18. Арк. 27-29.

16. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 143.

17. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 4.

18. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 2. Арк. 9.

19. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 17. Спр. 6. Арк. 75-77.

20. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 81.

21. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 130. Арк. 82.

22. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 196. Арк. 43.

23. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 205. Арк. 140.

24. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 228. Арк. 35.

25. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 228. Арк. 36.

26. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 237. Арк. 163.

27. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 59.

28. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 59-60.

29. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 60.

30. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61.

31. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 245. Арк. 61-62.

32. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 27.

33. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 34

34. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 35.

35. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 35-36.

36. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 255. Арк. 36.

37. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 3.

38. ДАПО. Ф. Р-4085. Оп. 4. Спр. 52. Арк. 36.

39. Загребельна Л. Особливості формування та діяльності комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу у 60-х – середині 80-х рр. ХХ ст. (за матеріалами державного архіву Рівненської області). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 67–82.

- 40. Зайцев А.** История церкви. Вторая ступень. История. Москва : Никея, 2016. 272 с.
- 41. Історія релігії в Україні :** навч. посіб. / відп. ред.: А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання, 1999. 735 с.
- 42. Киридон А.** Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 91–102.
- 43. Копилова О. Н.** Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия. URL: http://www.sedmitza.ru/data/2011-/121/1237-232569/03_kopylova.pdf.
- 44. Курляндский И.** Как Сталин использовал Церковь для победы в войне. URL: <https://volistob.ru/post/kak-stalin-ispolzoval-cerkov-dlya-pobedy-v-voynе-moya-statya-v-rbk-9-maya-2016-g>
- 45. Ларькіна Л.** Правова основа організації діяльності комісій сприяння діючому антицерковному законодавству у 60-х рр. ХХ ст. на території Рівненської та Волинської областей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 193–200.
- 46. Лисенко О. Є.** Церковне життя в Україні. 1943–1946. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1998. 404 с.
- 47. Макарова Д.** Русская православная церковь и ее отношения с государством в Курской области в 1943–1953 годах. *Вестник Пермского университета*. 2002. Вып. 1 (18).
- 48. Михайлуца М.** Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945) : монографія. Херсон : Олді-Плюс, 2019. 388 с.
- 49. Паніна Л.** Діяльність комісій сприяння контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу на Житомирщині у 80-х роках ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *«Історичне релігієзнавство»*. 2009. Вип. 1. С. 183–196.
- 50. Сосковець Л. И.** Советы по делам религий как проводники государственной политики в отношении церкви. *Известия Томского политехнического университета*. 2008. Т. 312. № 6. С. 162–167.
- 51. Тригуб О. П.** Руська Православна Церква у міжнародних відносинах : навч. посіб. Миколаїв : Іліон, 2014. 243 с.
- 52. Ферт А.** Між паперовим та всебічним контролем: комісії сприяння та православні громади Києва у 1970–1980-х роках. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12228/Fert_Mizh_paperozym.pdf.
- 53. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 131.
- 54. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 132.
- 55. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 28.
- 56. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 29.
- 57. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 3 зв. 2.
- 58. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 31-32.
- 59. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп 23. Спр 1639. Арк 36.
- 60. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп 23. Спр. 1639. Арк 17.
- 61. ЦДАГО.** Ф. 1. Оп. 23. Спр. 369. Арк. 2-6.

62. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви и его уполномоченные в условиях новой церковной политики власти (1958–1964). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvo-i-russkaya-pravoslavnaya-tserkov-v-1958-1964-godah-novaya-politicheskaya-voyna-s-religiey-tserkovyu-i-veruyuschimi/viewer>

63. Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР в 1943–1947 гг.: особенности формирования и деятельности аппарата : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. URL: <https://www.dissercat.com/content/sovets-po-delam-russkoi-pravoslavnoi-tserkvi-pri-snk-sm-sssr-1943-1965-gg>

64. Швець Л. Становище уповноважених ради у справах Руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/19/-19/shvets.pdf

§3.3. Історико-антропологічний підхід: історіографія питання та сучасне шкільне історіописання

Сучасна шкільна історична освіта переживає процес модернізації, оновлення навчальних планів, програм і шкільних підручників, гуманізацію освіти, переорієнтацію на компетентнісний підхід, що має на меті зробити навчання процесом особистісного зростання учнів. Реформаційні зміни охоплюють усі напрями шкільної освіти, які сприяють навчанню, вихованню та розвитку дітей різних вікових груп, формуванню у школярів ключових, предметних та міжпредметних компетентностей. Компетентнісний підхід та особистісно-орієнтоване навчання покликані сформувати комунікативну, цілеспрямовану, критично мислячу особистість, яка в майбутньому дорослому житті знайде своє професійне призначення, зреалізує себе в родинному колі, стане повноправним громадянином, який розбудовуватиме правову, соціальну та демократичну державу Україну. У цьому контексті зростає вага компетентнісного потенціалу та затверджених вимог до обов'язкового навчання учнів. Ключові компетентності адаптивного (5–6 класи) і базового предметного навчання (7–9 класи), наскрізні вміння, базовий навчальний план 30 вересня 2020 р. вже задекларовані у Державному стандарті базової середньої освіти [17].

За новим Державним стандартом учні 5-х класів розпочнуть навчання вже з вересня 2022 р. Освітню програму закладу освіти із розподілом годин між освітніми галузями повинна ухвалювати педагогічна рада. Освітня галузь може викладатись як окремий предмет, як кілька предметів або як інтегрований курс. Безсумнівно, всі дев'ять освітніх галузей, як-от мовно-літературна, математична, природнича, технологічна, інформативна, соціальна і здоров'язбережувальна, громадянська та історична, мистецька, фізичної культури, набувають особливої значущості, адже їхнє комплексне поєднання повинно налагодити єдиний результативний навчально-виховний механізм шкільних освітніх закладів [17]. Із-поміж усіх вищезазначених освітніх галузей помітно виокремлюється напрямок гуманітарної спрямованості – громадянський та історичний.

Звичайно, що загальні еволюційні зміни в освіті впливають на оновлення й цієї освітньої галузі. Реформаційні перетворення передусім пов'язані зі змінами пріоритетних напрямів досліджень у світовій гуманітаристиці та глобалізаційними процесами. Ці та інші чинники ознаменували перехід до модернізації вже існуючих або створення нових навчальних книг з історії.